יוצאי עיראק בספרות העברית

מאת לב חקק

לפני עלייתם לארץ, ואף לאחר כן, פירסמו יהודים יוצאי־עיראק דברי ספרות בשפות שונות, ביניהן בעברית, ערבית, אנגלית, ר־צרפתית. המעבר לישראל, היה כרוך בקשיי הסתגלות חברתיים וכלכליים, והקושי הנוסף של הר־יוצרים היה שפת־היצירה. יש סו־פרים שהמשיכו לכתוב בערבית בארץ, דיברו עברית במגעיהם הר־שמיים וערבית מדוברת או עב־רית במגעיהם החברתיים וקראו ספרות אנגלית ועברית. יש סו־פרים שעברו לכתיבה בעברית כמנך לעלייתם לארץ. שלמה זמיר למשל, שעלה לישראל בסוף 1950 בהיותו בן 21, נשתכחו ממנו יחי־די בעברית, שרכש במוסדות־חינוך יהודיים בבגדאד. בארץ למד באולפן ועבר לכתיבה עב־רית לאחר שפירסם שירים וסיפו־רים בערבית בבגדאד. ספר־שירו „הקול מבעד לענף" (ספרית פוע־לים) יצא ב־1960, ניר שוחט, יליד 1928, שעלה במבצע „עזרא ונחמיה" עם ידיעה מצומצמת של עברית, פירסם את שירו העברי הראשון ב־1951 וזה עשרים שנה הוא כותב בעברית בתחום של תיקוני לשון, ניבים וממבעות־לשון (ראה „ניב שפתים", קריית ספר, תשכ"ח). יש יוצאי עיראק שהמשיכו לכתוב בערבית בארץ, אך במשך הזמן עברו לעברית (סמי מיכאל, שלום כתב).

הכתיבה בעברית כרוכה ביחסי גומלין עם סופרים עברים, מאחר שעל חבר אגודת־הסופרים לכתוב בשפה העברית. שינוי שפת־הכ־תיבה עם המעבר לארץ הוא תי־פעה שנתנסו בה גם יוצרים עב־רים מארצות אחרות: בימיה־ם שירלה של רחל היו ברוסית, א. ראובני בימיו הראשונים בארץ־ישראל כתב שירים ונוביליה ב־ידיש, מ. סטבסקי המשיך לכתוב בידיש לאחר עלייתו, ש. שלום כתב תחילה ברוסית, ואנדה פינ־קרפלד עברה תחילה את כתיבתה בפולנית.

נושאי־כתיבתם של יוצאי־עי־ראק מעידים על ההתרוצצות בין מעגי־תחיים שהביאו מעיראק ל־בין המעגן המצעבר בישראל. בעניין זה מכריע הגיל לעתים קרובות. סופר שעלה לארץ בגיל מאוחר נוטה לכתוב על חוויות מעיראק ובהמשך כתיבתו מתרחב כת התמאטיקה שלו ומולדת, גם את עיראק וגם את ישראל (שמי עון בלס, סמי מיכאל, שלום כתב, שלמה זמיר) בעבודותיהם של אלה שעיקר גידולם בישראל, יש רק הדים מעטים מעיראק (יואב לימור־חייק) או שאין הדים כאלה (צבי חקק, הרצל ובלפור חקק).

כתיבה על נושאים סוציאליים

יוצאי־עיראק בישראל כתבו הרבה על נושאים סוציאליים. ד"ר שמעון בלס (בגדאד, 1930) פירסם סיפורים, מאמרי־ביקורת ופובליציסטיקה בערבית ובעברית. מפריו עוסקים בחיי ישראל. ב־מונו („התבהרות", ספרית פוע־לים, תשל"ב), הוא כתב סיפו־רים קצרים, מהם על עיראק ויהודיה („מול המומה", מסדה, 1964), תיאר את העלילות של לץ בגדאדי ערבי („אשעב מבגדאד", עם עובד, 1970), פירסם פרקי־סיפורים על חיי בני עדות־המזרח בשכונות עוני ועל הדעות והב־רתיות הקדומות נגדם („קוביות היומר", „ידיהם בוסטו בעבטיט", „ציפור פצועה", כולם „במערכה"). את הרומאן הראשון שלו „המע־ברה", פירסם תשע שנים לאחר עלייתו לארץ (עם עובד, 1964), ובו סיפר על הבלי־קליטתם של בני עדתו. ב„מעברה" הוא מתאר את השנים הראשונות של עולי־עיראק בישראל.. גיבורי, שנשאר לארץ מסיות עתיקה ומבוגרת, מגיעים עד מעבר, נאבקים ב־תנאים כלכליים, חברתיים וחינו־כיים ונדחפים לצרוה התפרצות המסגרות החברתיות והמסורתיות שלהם. יש בניהם צעירים שא־פנים הרוצים להצליח במולדת החדשה, אופורטוניסטים המנסים לנצל את אסון תנאי־חייהם של יוצאי־עיראק למען קידומם האי־שי: בדיונים המנסים להעמיד עצמם מחוץ לחוק, חולים, מרי־נפש, המחפשים פורקן בשכרות. העולים הם קורבנות העוני, הת־ליות, ההזנחה והעזובה, האליבות וליקויי־הארגון, הרעב, האבטלה, כ„ל שילווה־הרפואה ועוד. בתל־אביב אנשים „ירבצו בבתיהם החמים ורוחם טובה עליהם" ב־רגע שהסערה עקרה את יוצאי־עיראק מנחלתם „והשילתם להוך עובקם של חיים קודרים". אחד המבטלים, הרואה נזרות־השכל הזקנה בזקני־עופות, כסכם את הרגשתו: „אפילו התרנגולות שי־להם חיות יותר טוב מאתנו". ספר זה הוא אחד הנסיונות הר־רציניים ביותר בספרותנו להתו־מודד עם השפעת שנות ה־50 על בני עדות־המזרח.

סמי מיכאל (בגדאד, 1926) היה חבר־מערכת בכמה עתונים בארץ. ספרו „הסופה בין הדקלים" (עם עובד, 1975) מתאר את חיי ה־יהודים בעיראק בימי מלחמת־העולם השנייה. יש בו פרקי־הווי, יחסי משפחה וידידות, יחסי יהודים וערבים, פרקי התבגרות — כשכל עלילות־המכנה בספר מצטרפות לעלילה אחת. הרומאן „שונים ושונים יותר" (בוסתן, 1974), המספר על חייהם של יוצאי־עיראק בישראל ועל נסיו־נותיהם להתערות בה, מתאר אפ־לית, דעות קדומות, וקיפוח ויש בו מהאה סוציאלית חריפה. כמו־כותו של האב מתפוררת, משום שאינו מצליח לחזור לחיים של כבוד, והוא נתפך מראש־משפחה לשבר־כלי, כמה עולים גאים ועק־שנים נצמדים לזהותם העדתית, אחרים מנסים להיבלע בסביבה האשכנזית, לשאת־חן בעיני האש־כנזים, ניכרת כאן הדיגלוסיה ב־שיחותיהם של עולי־עיראק, התח־ביר והערבות־היהודית המדוברת מעשירים על התבטאותם בעברית. ברומאן זה מבקש הסופר את זכות־הצעקה ולא את רשות־ה־דיבור, וקורא לדברים בשמם ישי־רות ובאומץ. בסופו יש סימנים לא רק של אהבה לארץ אלא גם של התערות בה.

ניר שוחט כתב את „עוד לילה" (אל"ף, 1972) ואת „בין אור לחו־שך" (אל"ף, תשל"א) ב„בין אור לחושך" כונסו סיפורים בעלי נימה הומוריסטית־אירונית מעולמן של נשים, חלקם בצורת יומנים, אי־שיים ודיאלוגים, ויש בהם גם עו־קץ כלפי האמנות המודרנית וכ־לפי אמנים־עסקנים. יש גם סיפו־רים על חיי היהודים בעיראק („אזעקה ראשונה"), ועל החיים הקשים במחנות העולים ובמעב־רות. בתיאורי־הקליטה נוטה הטון ל„יובש" אינפורמאטיבי ולאפקטים חזקים. בסיפורים של שוחט מת־חילת שנות החמישים, דהיינו סמוך לעקייתו לארץ, הוא מתאר את רצפת צריף מגורין: „ראיתם מימיכם רצפה ריקה מתוכן, כלו־מר ריקה מאדמה? מאידך גיסא מלאה שוכני־אדמה: לטאות, עכ־ברים, שלשולים מרבי רגליים, עקרבים, חיפושיות, חולדות, צר־צרים בשבעים ושבעה מינים וצור־רות, ואחרון, אחרון... נחש..." מחר שכת המעברה, ידע על האור שבעיר הוא תוהה: „האם התכתי־שותם של אחי הקרובים הרחוקים היא התכחיות הארץ לי? הלחם כל הארץ? ואם הניחו אותי ב־התפלשי בעפר, ויש לאל ידם להצילני, האם גם מולדתי מזניחה אותי?" (עי' 162).

מפרסומיו של משה אסלן (בצ־רה, 1937) אזכיר את „רג'נה מחפשת את הוריה" („במערכה", ראה"ש תשל"ד). כאן משולבים תאורי החיים במעברה עם קורו־תיה של משפחה יהודית שסבלה בעיראק בגלל פעילותה הציונית של הבת. על פעילות כזאת כתוב גם בספר „מבבל במחתרת" (עם עובד, 1972) מאת אמיל מורד (נולד בעיראק 1931) שהוציא גם שני קבצי־שירה בעברית ואחד באנגלית, ורומאן פסיכולוגי באנג־לית, „מבבל במחתרת" כתוב בגו־סח שבין רפורטאז'ה לחיסטוריה. העלילה, המסופרת בגוף ראשון, נמשכת מעיראק לישראל. המספר מלווה את מעשיהם של פעילי־המחתרת שכיום הם אנשי־ציבור בישראל (בהם מרדכי בן־פורת). והספר מעניין הודות לנעימתו ולר־אי־רוצים ההיסטוריים האינטנסי־ביים. הוא מספר, בין היתר, על שניים מעולי־הגרדום בעיראק ב־1952, יוסף בצרי דשלום צאלח. לפני תלייתם: „רב עטור־זקן ומ־דוד־צעד היה הנפש היהודית חיי־חידה שבאה להיפרד משני הנדו־נים למוות ואף לומר להם דברי־עידוד אך הוא נאלם דום כמוכה־תלם. היו השניים תומכים בו והוא מחבקם, דמעותיו מתגלגלות על לחייו וגוערות על זקנו המכסיף. משאלה יש לבחורים אשר רק לרב אפשר לספרה. הם מבקשים ממנו שיספר כי עודם חשים ב־טוב... ורוחם איתנה בקרבם... שהם מאושרים למות למען ישר־אל. ועוד אחת בקשתם־שאיפתם, שלאחר מותם תועברנה גופותיהם לישראל".

משורר שחדר ירושלים, אך שזכה להערכה

מהמשוררים יוצאי עיראק אזכיר את שלמה זמיר, אהרון זכאי, יואב חייק, דוד רבי, אמיל מוראד, הרצל ובלפור חקק. שלום כתב ותקווה שוקר.

המוכר ביותר שבהם הוא שלמה זמיר, משורר שזכה להערכה רבה. קיבל את פרס שלונסקי על הספר האחד שפירסם, „חקול מבעד לי־ענף", ולאחר־מכן לא הוסיף לי־פרסם. בשיריו אין משקע של לכון־המקורות או של לשון תת־תקנית, יש בהם שירים בעלי רגישות סוציאלית והיסטורית. נו־שאים כמו חלוציות, אהבת־מולדת וציונות, מופיעים בהם בלי מרכ־אות. על חוויות לאומיות הוא כותב בלשון „אנו" בצד תיאורי־נוף שיגרתיים יש אצלו תיאורי־נוף מפתיעים ומוזרים לעיתים עם אווירה קונדסית. אין גודש מטא־פורי, הציורים סולידיים. יש קצו־צת שירים עם נופים ואווירה מזרחיים, וקבוצת שירים שנושי־איהם ענייני שירה.

נושאים לאומיים קרובים ללבם של כמה משוררים יוצאי עיראק. ב„לך מגני" של חקוה שוקר יש ביטוי להזדהות עם העם והארץ, כמו תיאור חרדת הנגב שמא גם היא היטוש אותו, גם ב„לא רש מאוד" (עקד 1972) לשלום כתב (בגדד, 1931) יש שירים שעניינם לאומי־כללי, בצד השירים הלי־ריים. אך שיריו הטובים יותר מכונסים ב„על גדות הנהריים" (עקד, 1973) שירים ופואמות מחיי יהודי־עיראק, הנשענים על הר־פולקלור של יהדות זאת ועל אירועים היסטוריים. השירים כתו־בים במשקל חופשי, הטון רם ופאתטי, בהתאם לסיטואציות.

בשירי יואב חייק (באגדאד, 1935) יש רק מעט יסודות פולק־לוריסטיים ורק בקובץ הראשון שלו, „שלא בדרך המלך" (אורי־נו, תל־אביב, הופיע בשם יואב לימור); בקובץ השני, „שירים על כפות המנעול" (עקד, 1970) יש הרבה זכרי־לשון מקראיים. בקובץ השלישי „קולות" (לוין־אפשטיין, 1973) הגיע חייק לחישו־גים מרשימים בעיצוב ומתואר בו קשר אינטימי בין הדובר ובין האל.

הופעתו של שלמה זמיר הפתי־עה, וכשחדר לכתוב, הוא פירסם רק ספר־שירים אחד, שאלו רבים לסיבת שתיקתו. גם צבי חקק לא הוסיף לפרסם לאחר שיצא קובץ שיריו הלירייים „עוקד בעוד אביב" (ניב, 1962), שהם שירים לירייים במשקל חופשי.

הרצל ובלפור חקק (נולדו ב־באגדאד, 1948 ועלו לארץ ב־1951) פירסמו במשותף את קבצי־השירה „במזל תאומים" (דוזן, 1970) ו„ספר אורות האהבה" (שלהבת, 1972). בשירים אלה יש זכרי־לשון רבים מן התפילה וזמן המקרא. בשני הקבצים אין ביטוי לחוויי תביחוד של יהודי עיראק. בקובץ הראשון יש כמה שירי־אהבה רומאנטיים, שכמה מהם כתובים במשקל חופשי. גם בקו־בץ השני הנושא העיקרי הוא האהבה.

כשמעריכים את הישגיהם הספ־רותיים של יוצאי־עיראק בישראל יש להביא בחשבון את התנאים הכלכליים, החברתיים והתרבותיים, שבהם נכתבה יצירתם בארץ. אנ־שים שבאו לארץ ללא ידיעת עב־רית הגיעו להישגים. ויוצאי־עיראק שעלו לארץ בילדותם מג־לים עירנות ברוכה. בשנים הב־אות נראה את הדור הזה משתלב יותר בתחום המחקר והיצירה. כיום הוא עדיין נאבק למען הכרה ולמען השתלבות בחיי־הרוח ב־ארץ.